

մասին և սակաւ միջոցները փոխադրուելու:

Ինչպէս պիտի ընէ ինք ուրեմն չորս հարիւր էջէ աւելի հատոր մը լեցնելու համար, նկատելով մասնաւանդ որ երկիրը իր մեծ տարածութեան մէջ ամայի է, զուրկ ըլլալով շատ անգամ նոյն իսկ բուսական ու բնական երևոյթներէ: Արդէն շատ բան պիտի ընէր եթէ միայն իր տպաւորութիւնները արձանագրէր վիպական ու բանաստեղծական գրչով մը: Բայց ինք միանգամայն ընկերարան մըն է, հնախոյզ մը, ազգագրող մը, պատմաբան մը, հրապարակախօս մը: Կը շահագրգռուի հին մնացորդներով, ժողովրդեան զրոյցներովը, անոց նիստուկացովը, վարք ու բարքովը, բնութեան տեսարաններովը, արկածներովը, և քաղաքակրթութեամբը՝ եթէ անոր կը հանդիպի իր ճամբուն վրայ: Այս հատորին մէջ էջեր կան գրուած Ազգագրական Հանդէսին համար, ուրիշներ՝ Աղբիւրին, ուրիշներ Տարագին, ուրիշներ Մշակին մէջ թերթօն կամ առաջնորդող յօդուած ըլլալու: Իմ Յիշատակարանը ոչ գիտութեան և ոչ արուեստի գործ մըն է, գործ մըն է գրուած անոնց համար որ կը հետաքրքրուին այն վայրերովը, կամ կրնան անոր մէջ գտնել շահեկան կէտ մը, աշխարհագրական, պատմական կամ ազգագրական:

Բայց դարձեալ իմ Յիշատակարանը ժողովրդեան համար ընթերցման գիրք մըն է, ոչ բոլորովին շահեկանութենէ զուրկ. գէթ մէջը հայերէն լեզուն կայ կամ քանի մը կարեւոր թելադրութիւններ տգէտ ու անճարակ գիւղացիին համար, որ անհաւատալի աղտեղութեանց մէջ կ'ապրի մեռցնելով բոլոր առողջարանական օրէնքները:

Ալ բարեկամ մը և տրիքուն մը ժողովրդեան, Լէօի հասարակական յօդուածները հնչուն շեշտ մը կ'առնեն որ կը կրնորէ ու կը թափանցէ ինչպէս սուր մը երիտասարդական ու կորովի ձեռքի մը մէջ: Չայնի այս թէմբըրը կը զգացուի մասնաւանդ Նիստողորթիւններ վերնագրուած յօդուած:

Ներու գեղեցիկ շարքին մէջ, Լէօ պատահաստ է աւելի լայն ասպարէզի մը մէջ նետուելու:

Երբ Արծրունի մեռաւ, 1892 զեկտեմբերին, Լէօ կրնար մտածել ո՞վ պիտի երթար անոր տեղը բռնել:

Մեծ մարդերու մահերը նոր հասնող սերունդի մը համար զխազարեցնող են:

Հ. Ն. ԱՆԴՐԿԵԱՆ

Շարունակելի

ՀՈՄԱՆԻԾ ԲԱՌԵՐ

ԱՄԵՆԱՀԻՆ բովը մ'է, բայց միշտ նորանոր մետաղներ ընծայելու պատրաստ, երբ խուզարկիչ ձեռք մը՝ քրքրող մտքէ մ'առաջնորդուած՝ ուզէ զայն պեղել և խառն զանգուածները դուրս հանել, զանոնք զատել ու զրտել ու զետեղել հասարակաց գիտութեան թանգարանին մէջ, ուսկից կարենան օգուտ քաղել հետաքնին այցելուներ:

Եթէ բառագիտութեան բովքը այսպիսի վիճակի մէջ կը ֆերկայանայ մեզի զարգացեալ ազգերու քով, որոնք հարիւրաւոր տարրներէ վեր պեղուեմներ կատարած են և անընդհատ ալ յառաջ կը վարեն աշխատութիւննին մինչև այսօր, ի՞նչ պէտք է ըսել ուրեմն մեր ազգին և լեզուին նրկատմամբ, որ իւր բառական այդ բովքը ոչ թէ միայն մինչև օրս չէ փորած ու խորցուցած, այլ հազիւ զայն ծածկող մամուլապատ հողը վրայնէ քերած ու մէկդի նետած է, կամ լաւ ևս՝ քերելու և մէկդի նետելու և փափաքելի բովքը բանալու աւելի կամ պակաս լրջութեամբ փորձեր միայն ըրած է:

Ազգայն մէջ դեռ չերեցաւ շատ ժամանակի վեր բաղձացուած այն թանգարանը՝ որ ի ցոյց դրուած ըլլային գէթ այդ եղած փորձերուն արդիւնները. ըսել կ'ուզեմ լոյս չտեսաւ դեռ այնքան փափաքուած

Հումանիշներու թաղիորդն, որ գէթ մինչև օրս ի գործ դրուած ջանքերու անհետացումը խափանէր և յառաջադիմութեան հիմը դրած ըլլար. որովհետև առանց սկզբնաւորողներու աշխատութեան՝ յաջողութիւնները մինչև սկզբնաւորի գործ պիտի ստիպուին ճնշուլ, առանց կարենալու հետըզհետէ իրենցմէ նախորդ աշխատողներու անհիշողը հշդեղ, սխալն ուղղել, լաւը վարձաքնել ու պակասը լրացնել:

Որքան ալ շատերն (չըսելու համար ամէնքն) ինծի հետ վերը գրածներուս հըշմարտութեան կը վկայեն, սակայն պէտք չէ զարմանանք թէ ինչո՞ւ մեր մէջ երևցած չեն Հումանիշներու թաղիորդ յորինողներ կամ լաւ ևս՝ հրատարակողներ, որովհետև այդպիսի աշխատութիւն մը բազմատեսակ գիտութեանց հմտութիւն կը պահանջէ, և հետեւաբար՝ եզական կարողութեան աւելի՝ գործակցական միութեան մ'ընելիք աշխատութիւնը կը խնդրէ, այնպէս՝ ինչպէս պէտք է ըլլայ Հանրագիտակ — քառորդի մը յորինումն: Եւ յիրաւի, Հումանիշներու գիտութիւնն՝ հաւաքում մը կ'ենթադրէ իւր մէջ լեզուաբանական, փիլիսոփայական, բնագիտական, գեղարուեստական և ուրիշ գիտութիւններու, որոնք պիտի աշխատակցին իրարու հետ՝ Հումանիշներու թաղիորդ մը շինող մտքին մէջ, որպէս զի արգասիքն արդիւնաւէտ և ոչ թէ վարկպարագի գործ մ'ըլլայ:

Արդ, քանի որ մեր մէջ դեռ հասու նացած չէ այդպիսի աշխատակցութեան գաղափարը՝ բազմաթիւ մասնագէտ մտքերու, որով հնար ըլլայ ամբողջական և ըստ բաւականին գոհացուցիչ գործ մը յառաջ բերուիլ, ինձ փափաքելի է՝ որ գէթ առանձնական ջանքեր և կարողութիւններ՝ իրենց կրցածը գործադրեն՝ իրրեւ մասնական յղացումներ, որոցմէ յետոյ կենդանանայ և ծնանի ամբողջական և զարգացեալ բանաւոր մարմին մը:

Այսպիսի փորձ մը զուցէ ընեմ Ռազմավիպի էջերուն մէջ երբեմն երբեմն (որչափ ներքին ինձ ժամանակն և կարողութիւն) այս ինչ կամ այն ինչ խումր մը

հոմանիշ բառերու վրայ գրելովս, որով զուցէ առիթ տուած ըլլամ կարողագոյն մտքերու հրատարակելիք գիտողութեանց:

Բայց հոս դիտաւորութիւնս է նախ քանի մ'ընդհանուր խորհրդածութիւններ ընել հումանիշ քառերու վրայօք, որոնք զուցէ անօգուտ չըլլան ընթերցողներէս գէթ մէկ մասին:

*
**

Հումանիշը եւ նոյնանիշը. — Տրամաբանութիւնը կը պահանջէ որ բանի մը վրայ խօսելէ առաջ՝ անոր սահմանը տրուի. հետեւաբար պէտք է նախ որոշ կերպով հասկընանք թէ ինչ ըսել է հումանիշ կամ համահիշ քառեր: — Բառերու յատկացումն այս արուեստակերտ կոչումը՝ կազմուած է ա շարդկապով, որ հոմ և եիշ միավանկները իրարու հետ կը կցորդէ. հոմ և համ՝ կը յայտնէ կից, նման, պէս գաղափարը, իսկ եիշ՝ դրուած է իրրեւ արմատ եշան, նշանակ, նշանակաբան բառերուն. հետեւաբար այս տառական կազմութենէն կը հետեի՝ որ հումանիշ կամ հումանիշ քառեր ըսելով՝ կը հասկըցուին երկու կամ աւելի այնպիսի բառեր՝ որոնք իրարու կցորդ, իրարու նման, իրարու պէս բաներ ցոյց կու տան, և ոչ թէ մի և նոյն բանը, վասն զի այս վերջին պարագայիս մէջ պիտի ըսենք նոյնանիշ քառեր:

Շատերը պնդեր են և կը պնդեն ըսելով՝ որ լեզուի մը մէջ բոլոր ամենայնի նոյնանիշ բառեր չկան, այլ այդպիսի կոչումն բառերն հարկ է որ փոքրիկ զանազանութիւն մ'ունենան իրարմէ, մի և նոյն իրին պատկանող յատկութիւն մը՝ իրարմէ աւելի կամ պակաս ցոյց տալով: Այսպէս պնդողներն անշուշտ չեն մերժեր և պէտք չէ ժխտեն՝ թէ իսկապէս մի և նոյն իրն, առանց բնաւ տարբերութեան՝ կարելի է որ ազգի մը այս ինչ գաւառի բնակիչք՝ այն ինչ գաւառի բնակիչներէն տարբեր անունով կոչեն, և երկու կամ աւելի այս տեսակ ծնունդ առած կոչումներն ալ զրականութեան ձեռքով յետոյ

հասարակաց գործածական եղած ըլլան, որով կազմուած ըլլան խոկապէս նոյնանիշ բառեր զատ հոմանիշներէ: — Այսպիսի բառերու օրինակներ յիշելու հոս աւելորդ կը համարիմ, քանի որ իւրաքանչիւրին վրայ իրենց կարգին մէջ գուցէ խօսեալու առիթ պիտի ունենամ:

*
**

*
**

Ձեռնոման բառագրոց. — Հոմանիշ և Նոյնանիշ բառերու այս ծանօթութենէս յետոյ՝ բանանք բառգիրք մը, աչք մը տանք այրբենական կարգով շարուած բառերու հանդէպ դրուած մեկնութեանց կամ բացատրութեանց: — Եթէ այդ մեկնութիւնը կամ բացատրութիւնը՝ բառի մը զանազան առումները պարզեն մեզի, այդ պարագային մենք բառի մը այլեայլ նշանակութիւնները կը սովորինք. իսկ երբ բառի մը հանդէպ՝ առանց մեկնութեան կամ բացատրութեան անոր ազգի ազգի նշանակութեանց, կը գտնենք ընդհակառակն շարք մ'ուրիշ բառերու՝ իբր բացատրութիւն նոյն բառին, այդ պարագային մենք կը սովորինք իւրաքանչիւս խառնակել այդ այլեայլ բառերէ ցոյց տրուած որիշ որիշ զաղափարները: — Այս վերջին պարագայն ես կը կոչեմ զեղծումն թառաքորց:

Որքան այդպիսի գեղծումներ չնն գործուած և չի՞ գործուիր խեղճ հայ լեզուի բառերուն նկատմամբ, սկսեալ ամենահին թառաքորքներէն մինչև նորագոյնները: Օրինակներ մէջ բերեն՝ տեղույս չի յարմարիր, որովհետեւ յօգուածս նպատակ չունի թառաքորքները քննադատելը. այլ հարցնել կ'ուզեմ թէ այդօրինակ գեղծումներն ինչպիսի խառնակութիւն զաղափարաց չնն մտքները զանտեղ գործածողին անվարժ մտքին մէջ, որ կը սովորի այս կերպով իրարմէ զանազանութիւն ունեցող բառերը՝ իրարու տեղ շփոթ գործածելու. ուսկից յառաջ կու գան ճոռուաբան, իմաստակու ճամբարակ ոճեր ու դարձուածներ, որոնք լեզուին յստակ ոճին աղաւաղումն կը պատճառեն: Այսպիսի լեզուազարներն

իրենց ստորնութիւն կը համարին բառ մ'իրին իսկական նշանակութեամբ ստեղծ գործածելը՝ իբր ռամկին յատկութիւն, և հետեւաբար իրենց խօսքերը կը կազմեն զաղափարաց խառնափնդորութիւն մը, ծաղրական և հրէշաւոր ծնունդ՝ իմաստներէ աղքատ մտքերու:

Ուստ եւ ստոյգ ֆիլոսոֆիան լեզուի. — « Հայերէն լեզունիս ճոխ է, կ'ըսէր ինձ անգամ մը հայ բանասէրներէն մին, այնպէս՝ որ քաջ թարգմանիչը՝ եւրոպական հեղինակներէ գործածուած մէկ բառին համապատասխան՝ չորս կամ հինգ և երբեմն մինչև տասը բառեր կրնան շարել, և այս կերպով միակերպութենէ խորշիլ »: — Այս բանասիրին նման ուրիշ շատեր ալ լսեր եմ որ նոյնը հաստատեն են, և գուցէ ճշմարտութենէ հեռու չըլլայ՝ երբ ըսեմ թէ այս կարծիքը զրեթէ հասարակաց համոզում մը դարձած է: — Բայց արդեօք ստոյգ է:

Ըստ իս՝ լեզուի մը ճոխութիւնը չի կայանար մի և նոյն իբր և կամ զաղափարը ցուցնող՝ մէկի տեղ շատ բառեր ունենալուն մէջ. վասն զի այսպիսի ճոխութիւն մը՝ սուտ ճոխութիւն է, և մտքի և իշխողութեան վրայ բարձունքի աւելորդ ծանրաբեռնութիւն մ'է: Ընդհակառակն լեզուի մ'իսկական ճոխութիւնը կը կայանայ՝ մի և նոյն իրին և կամ զաղափարին վերաբերեալ շատ մը բառեր ունենալը, որոնք սակայն այդ իրին և կամ զաղափարին զանազան յատկութիւններուն և աստիճանաւորութեանց սեփականուած ըլլան, և ոչ թէ անոցմէ իւրաքանչիւրն իբրեւ մի և նոյն բանը նշանակողը՝ իրարու տեղ խառն կերպով գործածուին անխտրաբար: Օրինակ իմն, եթէ գառար, քաժակ, սկահակ, բւպահակ, դոյխտոյս, պատմեալ, կոտիկ, առատակ, մայրաքաղաք, սկիւր, ճուղ, որս, տաշտ, նոյնանոց, հաւաք, քաւ, խառնարան, կրպշ, և այլն, ամէնքն ալ անխտր և ըստ ամենայնի

հաւասար ջրոյ աման կամ ջուր խմելու համար գործածուած որ և իցէ անօթ մը նշանակին, պիտի ըսեմ՝ որ անոնցմէ մէկ հատը լիովին բաւական է այդպիսի անօթը ցոյց տալու, իսկ մնացածներն մարդուս յիշողութիւնը ծանրաբեռնելէ և մտքի խառնակութիւն ու մթութիւն պատճառելէ զատ ուրիշ բանի պիտի չծառայէին¹, և հետեւաբար կեղծ հարատոյրին մը պիտի ընծայէին մեր լեզուին: Իսկ թէ ընդհակառակն այդ յիշուած բառերէն իւրաքանչիւրը այս ինչ կամ այն ինչ ձեւով կամ յատուկ գործածութեան մը սահմանուած՝ իւրամէ տարբեր ընդունարաններ կը ցուցնեն, այն ժամանակ կ'ունենանք լեզուի մը ստոյգ հարստութիւնը:

Ինչպէս նիւթական իրաց համար ըսի՝ նոյնպէս հասկընալու ենք նաև իմացական իրաց համար: Էւ յիրաւի, անդէպ և անպէտ ծանրաբեռնութիւն մը լեզուի պիտի չըլլար՝ թէ որ Հայերս բարկութեան գաւազիւսը ցոյց տալու համար՝ պատշաճ համարելէնք այդ մէկ բառին տեղ փոխանակաւ գործածել և ըսել «Արտաշէսը բարկացաւ, սրտմտեցաւ, ցասեաւ, զայրացաւ, սաստեց, փղկեցաւ, սրդոցեցաւ, դառնացաւ, կիրք երա», և այլն. բայց ընդհակառակն ստուգին ճոխութիւն մը պիտի համարինք մեր լեզուին՝ եթէ այդ բառերէն իւրաքանչիւրը ցոյց տայ բարկացողին զգացած կիրքին զանազան յատկութիւններն ու աստիճանները, այնպէս որ կարելի չըլլայ, օրինակ իմն, ըսել (առանց ծաղրական ըլլալու և կամ ճշմարտութեան դէմ մեղանշելու), Արտաշէսը զայրացաւ, փոխանակ ըսելու՝ Արտաշէսը սրդոցեցաւ:

Այս ըսածներուս վրայ սակայն բանաստեղծներու խումբէն արձակուած քրքիջ մը կը ըսեմ, որոնց անհուն կերպով տաղտկալի կ'երևի մի և նոյն զգացմունքը՝ միշտ մի և նոյն բառով բացատրելու —

Մենք ներդաւիտ գտնուինք բանաստեղծներուն հանդէպ. թող անոնք իրենց դիւցազունները բարկացնելու փոխանակ՝ մերթ փոթկեցնեն, մերթ զայրացնեն, մերթ դառնացնեն. արդէն բանաստեղծութիւնն կեղծիք մ'է, ուստի անոնց գործածած լեզուն ալ կրնայ կեղծ լեզու մ'ըլլալ, անով փնտռեն բերբեր մարդկութեան. բայց ոչ նոյնպէս տրամաբանօրէն խօսողներն ու գրողները, որոնց բառերը պէտք է հայելի ըլլան իրենց բացատրել ուզած իրերուն և կամ կիրքերուն՝ եթէ չեն ուզեր ճշմարտութենէ հեռանալ և կամ իրենց ունկնդիրներն ու ընթերցողները խաբել և կամ մշուշի մէջ թողուլ:

Հետեցընենք ուրեմն այս ըսածէս թէ՛ սրբան մեծ կարևոր ծառայութիւն մը պիտի մատուցանէ Հայ ազգիս՝ հայերէն Հոմանիշներու բառգիրք մը, որ լեզուին յստակութիւնը բարելական խառնաձայնութենէ ազատող միակ և զօրաւոր գործիքը պիտի ըլլայ:

*
* *

Յստակութիւն եւ պարզութիւն լեզուի. — Սակայն կը նշմարեմ անդին ալ կարգ մը վարժապետներու, քերականագէտներու, ատենաբաններու, ճարտասաններու, բեմասացներու և նմաններու, որոնք ըսածներուս վրայ երեսնին կը թթուեցնեն, յօնքերնին կը պոքստեն. կ'ուզեն որ անտանելի կրկնութենէ և տաղտկալի միակերպութենէ ազատելու համար՝ մի միայն ուսումնականներէ պահանջուի բառերու նշանակութեանց այսպիսի թուաբանական ճշդութիւն մը, իսկ իրենց ալ բանաստեղծներու նման կամ գէթ անոցմէ չափով մը պակաս ազատութիւն տրուի՝ զրաւան և ճարտասանական արուեստը չզուհելու յստակախօսութեան ցուրտ բազնին

1. Նոյնամիջ բառերն ուրիշ բանի չեն ծառայեր՝ բայց եթէ մէկ լեզուի քով՝ երկրորդ, երրորդ և կամ աւելի նորանոր և օտար լեզուներ

ստեղծել, որոնք ի հարկէ պակասաւոր են՝ քանի որ մնացած բառերը փոխ կ'առնուին այդ միակ լեզուին:

վրայ, — Այսպիսեաց՝ ո՛չ, այդ ազատու-
թիւնը չի տրուիր, որովհետեւ ֆեոսաբեր
պիտի ըլլան հասարակութեան: Այսպի-
սեաց խօսքն ու գիրը՝ կը վերաբերին
այնպիսի խնդիրներու, որոնք կենսական
կապ ունին մարդու հոգեկան, մտաւորա-
կան ու նիւթական կեանքին հետ. որոց
ձայնը սրբազան պիտի համարուի ուսուց-
չական գահոյից, ատենական ժողովներու,
արդարութեան դահլիճներու և աստուա-
ծային տաճարաց մէջ, ուր անսեթեթ
ճշմարտութիւնը պէտք է պարզուի՝ ազատ
շարժանքէ և քողերէ, և ուր ամէն մէկ
բառ պէտք է ճշգրտօրէն համաձայն գրտ-
նուի նշանակած գաղափարին և իրին,
ուր լեզուի յստակութիւնը պէտք է փա-
րատէ մտքերու հորիզոններէն որ և իցէ
տեսակ մշուշի և մթութեան: Այսպիսիք
պէտք է բանաստեղծեն, այլ տրամաբա-
նեն. պէտք է ճամարտակեն, այլ խօսին
կամ գրեն: Այսպիսեաց մի միակ գորու-
թիւնն ու զարդը պէտք է զուտ ճշմար-
տութիւնն ըլլայ՝ ստոյգ և յստակ բառե-
րով բացատրուած, առանց պէտք ունե-
նալու քողարկեալ և կեղծ պաճուճանք-
ներու:

Այս բաժնեւորէս տօգոհ մնացող գրա-
գէտները պէտք է համոզուին թէ խօսք
մը, ճառ մը, քարոզ մը ծանրատաղտուկ
ընողները ոչ թէ բառերու, այլ գաղափա-
րաց և իմաստից կրկնութիւններն են՝ գա-
նազան բառերու և դարձուածներու ներ-
քեւ: Ոչ թէ ականջն է՝ որ բառերու կրը-
կնութենէն ձանձրոյթի տպաւորութիւն կը
զգայ, այլ միտքն է՝ որ մի և նոյն իմաստը
յեղիեղելով կը տաղտկանայ: Ըսածիս ա-
պացոյց՝ դերանոսներն ու շաղկապները,
յօդերն ու նախդիրներն, որոնք հարկ եղած
ժամանակ ստէպ կը կրկնուին, բայց բնաւ
մէկու մ'ականջին տաղտկութիւն չեն պատ-
ճառեր, քանի որ անհրաժեշտ կարեւոր են
իմաստ մը լաւ բացատրելու համար: Ըն-
տրեւազոյն և ամենամեծ հեղինակներու
լաւագոյն իմաստներն ու վսեմագոյն խօս-
քերն՝ ամենապարզ յստակութեամբ ըսուած
են, թէ և այդպիսի իմաստներու մէջ բառ

մ'երկու կամ երեք անգամ կրկնուած ըլ-
լայ: Նոյն իսկ բանաստեղծութեան հնա-
գոյն գրիչներն՝ Ս. Գիրք, Հոմեր, Վիրգիլ
և անոնց հետեողներն՝ այս տեսակէտով
շատ տարբեր կը մտածէին և կը մտածեն
ուրիշ կարգ մը հետեակ բանաստեղծներէ,
որոց համար բառ մը կրկնել իրարու յա-
ջորդող քանի մը տողերու մէջ՝ շիկնելու
չափ ամօթ կը համարուի, մինչդեռ վե-
րոյիշեալ նշանաւոր գրիչներն չէին ամբշ-
նար գրեթէ ուսմկին չափ պարզ գրելու:
Ռամկը հոմանիշներ չի գործածեր, այլ
իւրաքանչիւր առարկայի և գաղափարի՝
իւր սեփական անունը կու տայ. հետեակ
գրիչներու միայն յատուկ է հոմանիշներու
կիրարկումը, որով բառ մը ուրիշ բառի
տեղ դնելով՝ կը շփոթեն իրարու հետ նաեւ
զանոնք նշանակող առարկաները, և այս-
պէս շատ անգամ ճոռոտաբան երևնալու
մարմանը գիրենք յայտնի ալլանդակու-
թեան մէջ կը ձգէ:

*
* *

Աղբիւրք նումանիշներու ուսումնասիրու-
թեան. — Մինչև հիմայ բաժնեւորէս կար-
ծեմ ըստ բաւականին յայտնի կ'երևի թէ
որքան օգուտներ ունի հոմանիշներու ու
սումնասիրութիւնն՝ թէ՛ գաղափարաց ճըշ-
դագոյն բացատրութեան նկատմամբ և թէ՛
ոճի գեղեցկութեան և վսեմութեան: Հե-
տեաբար այս մասին աւելորդ համարելով
խօսքերս երկարել՝ նշանաւոր հեղինակնե-
րու վկայութիւններով և օրինակներով,
լաւագոյն կը համարիմ համրել թէ ինչ
աղբիւրներէ կրնայ օգտուիլ՝ հայ հոմա-
նիշներու վրայ այսօր գրել ուզող մը:

Ինչպէս կանխեցի ըսի՝ գործին դժուա-
րութիւնը գուցէ նաեւ շատ մը բարի կամք
ունեցողներու ձեռքը կաշկանդեր է՝ յա-
տուկ աշխատութիւն մը հրատարակելու՝
հայ հոմանիշներու զանազանութեանց վը-
րայ. ուստի այս նիւթիս վրայօք զորոյը
ուղղակի աղբիւրներէ զուրկ է և իւր նա-
խորդներէն օգտուելու բախտը չի կրնար
ունենալ, — կը մնան անուղղակի աղբիւր-

ներ, որոնք հետեւեալ ակունքներու կը վե՛րածուին.

ա. Հին լեզուներէ եղած Նախնեաց թարգմանութիւններ, և յատկապէս յուսարենէ. որոնք կրնան մասամբ մը ծառայել՝ բաղդատութեամբ յունական բառերու ստուգաբանելու հայ բառից զօրութիւնները.

բ. Լեզուագիտական կամ (բոսայժմեան հասկացողութեան) բանասիրական կամ ստուգաբանական գիտութիւնը, որ կը ծառայէ այլևայլ լեզուներու բառերուն և անոնց արմատներուն իմաստէն՝ հետեցընել նշանակութիւնն այն հայերէն բառերուն և արմատներուն՝ որոնք այդ քոյրաթիւ լեզուաց մէջ կը գտնուին.

գ. Հին և նոր հայերէն բառարաններու աւելի կամ պակաս ճշգրտեամբ եղած բացատրութիւններ.

դ. Գրքերու կամ մանաւանդ ուսումնաթերթերու և երբեմն նաև լրագիրներու մէջ սակաւաթիւ ցան ու ցիր գրուած ուղղակի և անուղղակի մասնական տեղեկութիւններ և բառերու ստուգաբանութիւններ.

և. Գաւառական բառերու հաւաքումներ, գիտակներէ մեկնուած կամ լուսաբանուած: Ասոնք են ահաւասիկ այն աղբիւրները՝ որոնք կրնան աւելի կամ պակաս նպաստ մատակարարել հայ հոմանիշներու վրայ աշխատողին, որ ատաղձներէ գրեթէ զուրկ՝ պէտք է կառուցանէ նոր շինուած մը:

*
* *

Հոմանիշներու զեղծումն Նախնեաց քով. — Արեւմտեան մատենագիրներէն աւելի՝ Արեւելեայց քով կը հանդիպինք հոմանիշներու խիտ առ խիտ գործածութիւնը սիրող հեղինակներու: Ընդամաքանութիւնն ինչպէս ընդհանուր Արեւելեան մատենագիրներու՝ այսպէս ալ մեր Նախնեաց քով յարգի և հաճելի կ'երևի Հրեայք, Պարսիկք, Ասորիք, Վրացիք, Յոյնք և Հայք՝ իրենց հին մատենագրութեամբ վկայ են ըսածիս՝ նաև իրենց աշսօրուան թոռնոր-

դիններուն հետ, և պատմականներէն աւելի՝ ճառական նիւթերն են ամբարանոց այսօրինակ կիրառութեան:

Գիտողութիւնս սեղմելով մեր Նախնեաց գրուածոց վրայօք, պիտի ըսեմ՝ որ ասոնց ի գործ դրած կրկնութիւնք երկու գլխոց կը վերաբերին, որ են՝ նախ՝ կրկնութիւնք հոմանիշ իմաստներու՝ զանազան բառերու դարձուածներով, և երկրորդ՝ կրկնութիւնք հոմանիշ բառերու: — Առաջին տեսակին պատկանողք (որ դիտողութեանցս ծրագրէն դուրս են) կրնամ ըսել թէ կը վիտան անոնց գրուածոց մէջ, որ և իցէ էջ մ'ալ բանալու ըլլանք, մասնաւոր ճառականներուն մէջ. իբր օրինակ յիշեմ միայն Նարեկացոյ Ողբերգութիւնք — Երկրորդ տեսակին յատուկ կրկնութիւնք ալ առաջիններէն սակաւ ինչ նուագագոյն յաճախութեամբ կը գործածուին ճառական գրութեանց մէջ, իսկ պատմականներուն մէջ՝ յաճախագոյն ըսնի մը հեղինակներէ, զոր օրինակ՝ Բուզանդ, Եղիշէ, Յովհաննէս Կաթողիկոս, և այլն:

Այս ճոռումադրութիւնն այնքան ընտանի և սիրելի եղած կ'երևի ոմանց՝ որ զոհ չըլլալով ինքնագիր երկասիրութեանց մէջ գործածելէ, նոյնը մուծեր են նաև իրենց թարգմանութեանց մէջ, օրինակ իմն Մակարայեցոց գրքերուն և Ս. Բարսղի Վեցօրէից թարգմանիչներն և այլք: Այսպիսի ներմուծմունք այնքան շոտալօքն եղած են՝ որ բանասիրի մը՝ պատճառ եղան վերջերս համարելու՝ թէ այդ թարգմանիչք հին-բաղբիւրներ ունէին ձեռքերնին, և յունական բառի մը դէմ շարուած հայերէն բառերը բոլորը միասին զետեղեր են յունականին տեղ՝ փոխանակ անոնցմէ մին ընտրելու. կարծիք մը՝ որ որչափ նոր՝ այնքան ալ անհաւանական կ'երևի, որովհետև այդպիսի պարագայ մը՝ ուղղամտութեան պակասութիւն ցոյց տուած պիտի ըլլայ այդ մատենագրաց քով: — Ընդհանրապէս ես կ'ենթադրեմ որ այդպիսի

կրկնութիւնը այնքան ընտանի և ամենօրեայ եղած պիտի ըլլան նոյն հեղինակներուն՝ որ կարծես չէին կրնար մէկ բառով միայն գոհ ըլլալ՝ առանց երկրորդ և երրորդն ալ կից դնելու՝ իբրև առաջնոյն լրացուցիչ մասն, այնպէս՝ ինչպէս այսօր սովոր են անբաժան գրելու ոմանք՝ պարտ և պատւած է. առաջին բանն՝ երկրորդին իբր անհրաժեշտ լրացուցիչ, Լյաժիս իբր ապացոյց թող ծառայէ հետեւեալ հոմանիշներու կրկնութեանց ցուցակը, զոր կը քաղեմ Մակարայեցւոց զրբերէն.

«Գիմեան, խաղաց գնաց¹. — Կազմեցան, պատրաստեցան. — Կատարեցաւ, փութեցաւ (առ հարս իւր), և մեռաւ². — Գալ հասանել... եկն հեռա... եկին հասին ժողովեցան. — Զօրածողով լինէր, զօրս կուտէր... զաղաղակ զնէին, ի ձայն բարձր կարգային³. — Ի փախուստ դարձուցանէին, փախտուցանաւ անէին... Կացէ՛ք, կալարուք զտեղի... զոտս արձակէին, փախտեցաւ զմային... չուեաց կամ չու արար, խաղաց գնաց⁴. — Շուրջանակի եկեալ, փակեալ, պատեալ, պաշալ, բեալ... յանկարծակի յաղեկարծում ժամու... մարտ եղեալ, ի պատերազմ մատուցեալ... գնալին երթալին... քակէր կործանէր... ել դիմեաց գնաց. զայր հասանէր⁵. — Հիացաւ, զարմացաւ, թմբեցաւ և խռովեցաւ... անկաւ ի մահիճս և հիւանդացաւ... կարգեցաւ, կազմեցաւ ճակատեցաւ, յարձակեցաւ, ի դիմի հարաւ... ի հաշտութիւն խօսեցուց, դաշինս կոտցուք, խաղաղութիւն արտացուց, բանս հաստատեսցուք⁶. — Ատեայր, թշնամութեամբ կայր... խռովեցաւ խորչեցաւ մեծեցաւ հեռացաւ... հպարտութեամբ և ամբարտաւանութեամբ... սրտմութեամբ, մեծաւ բարկութեամբ⁷. — Վաստակեցին տածեցան, լուծան, լքան նուաղեցան տկարացան... յանձն առին հաճեցան... երկեան զարհուրեցան, բեկան ի սիրտս իւրեանց... յահի յերկիւղի մեծի է... հարցուք, ստատակեցուք⁸»:

«Իջեալ մածեալ պատեալ պաշարէր զնա ահ և երկրկն և սոսկումն... լուծան լքան ընդարմացան⁹. — Շուրջանակի հասեալ պատեալ պաշարեալ պահէին... դարձ արար խաղաց գնաց՝ եկն ի քաղաքն... իբրև ստիպել տագնապել պա-

հանջէլ սկսաւ... ի գութ դարձաւ և արտաւսուեաց յոյժ... ջնաւ բորբոքեցաւ ի սրտմութիւն բարկութեան իւրոյ¹⁰. — Վառեալս (ի զարդ ոսկի) զարդարեալս, արշաւեալս յարձակեալս խառնեցան ընդ միմեանս... ինքնակամ դիմաւ զբաւ կամակար ի վիշտս մահուն և տանջանացն դիմէր... բարկութեամբ ի ի եղև... քաջալիքեալ սրտապահեալ զմի մի ի նոցանէ քաջալիքէր մը... խիթարէր... միթիթար քաջալիք բանիւք... առ քաջալիքութեան առ միթիթարութեան զօրացն... խոց և խեղս և վիրաւորս առնէին¹¹. — Մեծամեծս փքայր ի հպարտութիւն ամբարտաւանութեան... չու արարեալ գնայի, ի վերին կողմանս երթանայի¹². — Ի զէն դարձան, վառեցան կազմեցան պատրաստեցան... կարգեցան կազմեցան, օրինօք ճակատեցան... փակեաց պաշարեաց գաւ մուրն... մեծաւ քաշութեամբ քաշ անուամբ... միաբան միահաւան... հարկանել ստատակել կործանել թափ անցանել... դաշինս հաստատեալ թողութեան դիւրութեան քաղցրութեան¹³. — Ըզգործովք զարարով զարդեամբք պատաղեցան... լքեալք և լուծեալք և սպառեալք և տարակուսեալք... քննեցաւ խնդրեցաւ, զտաւ պատեցաւ, ի սուր սպառեցաւ (մատնիչն)... ի գութ սէր քաղցրութեան մարդասէր լինէր... օտարաւ, ձայն աշխմիտ խորհուրդ... յայրտագոյնս իմն մատուցեալ, խոտազոյնս և շինազոյնացոյնս մերձեցաւ... յահ յերկիւղ ի դողումն... զահի հարցն և պակիցին¹⁴»:

«Զու առնէր, խաղայր գնայր զայր հասանէր... վառել կազմել պատրաստել... հրամայէր չու դարձս առնել... խորչէին, զոտս պիղծ համարէին. որոշէին գատանէին, ի բաց մերժէին¹⁵. — Ածել ժողովել կուտել... կարօտացան պակասեցան... կամեցան կնճաղալ հլանել տիրել թաւազաւորել հպարտանալ ամբարտաւանել յողն կալ բարձրապարտեցել երեկ... վասն յանդգնութեան և ժարհութեան նոցա... զօղեալ և թաքուցեալ, աւեր հրծիգ և անապատ լիցի... և յետ ժամանակեալ ժամադիր ժամուն... ելեալ հեղեալ եկեալ ժողովեալ էին (մարդիկ)... զհպարտացեալ բարձրացեալ մեծաբնեալ ամբարտաւան զօրօքն (ընկղմեցեր). պերճապարճ պարծեցաւ... հարբեր բեկեր կործանեցեր... հաշեսցէ մաշեսցէ զհեթաւ նոսս... սոսկացեալ դողացեալ քստմեալ (լինէին ոսկերք)... չուեցին խաղացին զնացին¹⁶»:

Արդ, ինչպէս վերոյիշեալ բազմաթիւ օրինակներէն կը տեսնուի, հոմանիշներու

1. Ա. Գիրք. Ա. 18:
2. Բ. 32, 69:
3. Գ. 12, 16, 27, 54:
4. Բ. 15, 18, 22, 35:
5. Ե. 3, 28, 30, 51, 66:
6. Զ. 8, 42, 58:
7. Է. 26, 30, 34:
8. Ժ. 81, ԺԱ. 49, ԺԲ. 4, 28, ԺԳ. 2, ԺԵ. 31:
9. Բ. Գիրք. Գ. 17, 24:

10. Դ. 16, 21, 28, 37, 38:
11. Ե. 3, Զ. 28, Է. 3, 31, Ը. 21, 24:
12. Թ. 4, 25:
13. Ժ. 27, 33, 38, ԺԱ. 8, 9, 31:
14. ԺԲ. 1, 13, ԺԳ. 17, 22, 23, ԺԴ. 26, 30, ԺԵ. 23:
15. Գ. Գիրք. Ա. 1, 12, Բ. 13, 17:
16. Գ. 1, 12, 14, 19, Դ. 14, Ե. 12, Զ. 3, 11, 15, Է. 11:

ըովէն զով կրկնութիւնն՝ գրողներու մաքին մէջ կը ծառայէր իբրեւ միջոց մը՝ յայտնելու գործողութեանց և կիրքերու աստիճանաւորութիւններն և կամ հետզհետէ անման շարունակութիւնն, այնպէս՝ ինչպէս որ մենք այսօր պիտի ըսենք՝ գնաց, արագ գնաց, ասելի արագ գնաց, ամենարագ գնաց, և կամ պաշարեց, սաստիկ պաշարեց, ամենասաստիկ պաշարեց, և կամ բարկացաւ, շատ բարկացաւ, ամենաշատ բարկացաւ, և այլն, կամ ինչպէս ըսեր են Նախնիք՝ երագ, և րագափոյր, երագածիր, երագ երագ, և այլն, բանի մը բաղադրական և գերադրական աստիճանները կամ կրքի մը հետզհետէ անժամը կամ գործի մը յարատեւ շարունակութիւնը հոմանիշներու կրկնութեամբ յայտնել ուզելով:

*
* *

Հոմանիշներու զանազան տեսակներ. — Հայ լեզուի հոմանիշները կրնանք հետեւեալ տեսակներու վերածել:

1. Օտար հին լեզուներէ յառաջ եկած հոմանիշներ. զոր օրինակ, սպար և վահակ, ձնիկ և արտաքնոց, արքայ և բագառ, կիրտեղ և յորիկեղ. — ամբողջ կամ անպիտեւ և բոժ, ստոման և կոժ, արքեւ պիկոպոս և դիտսպետ, մատոսն և վիւյարան, տետրակ և գրքոյկ, դարեկ և սարդ. — դարբի և սրբարան, սաղայեղ և դիւսպետ. — սկոտեղ և պնակ, պաշատ և սպարանք, և այլն:

2. Զանազան գաւառաբարբառներու բոլոր, և կամ գիտնականաց լեզուէն և կամ մասնական նշանակութենէ մը՝ գործածական կամ հոմակիրն լեզուին մէջ անցած հոմանիշ կազմող բառեր, զոր օրինակ. փոր և որովայն, ատամն և ակապ, չորի և կիսէջ, քրափողք և պիկըք, ոսկն և ակնաջ, սափրիչ և վարսավիրայ, և այլն:

3. Գաղափարական նմանութենէ կամ մերձաւորութենէ՝ փոխառաբար ծնունդ առած բառեր զոր օրինակ. խորամանկ և սղոտն, խոտասիրտ և քարասիրտ, հոսիկ և վագել (ջրոյ), մեռակի և ննչի և հոնգչի, և այլն:

4. Երբ գործոյ մը կամ իրի մը մասը փոխանակ ամբողջին կ'առնուի կամ հակառակը, և կամ մասնականը փոխանակ ընդհանուրին կը գործածուի կամ հակառակը, զոր օրինակ. ծառ և փայտ, երդ և տուն, ոգի կամ հոգի և մարդ, ստոյ և երկար, և այլն:

5. Երբ գործոյ մը և կամ իրի մ'աւելի կամ պակաս աստիճան ցուցնող կամ ցուցնել կարծուած բառեր իրարու տեղ գործածուին. զոր օրինակ. գոհարիւն, աւարախորիւն, ցնծումն, հրճուանք, ձխանք, և այլն, կամ անձրեւ, տարափ, կամ արեղայ, վանական, ձգնատր, մեհակեաց, և այլն:

6. Երբ առանց ուշ դնելու պատճառին՝ պարզաբար արդիւնքը աչքի առաջ ունենալով՝ գործածուին հոմանիշ բառեր. զոր օրինակ. մաքրել և չնչել, զարմանալ և ապշիլ, հարկանել և ձաղկել, սղալ և երկնել, հովանոց և անձրեղ, արոտ և բազմարան, և այլն:

7. Երբ գաղափարը նոյն մնալով՝ նիւթերն իրարմէ կը տարբերին. զոր օրինակ. վիմալատակ և սալալատակ, շրջալատ և ցանկալատ և ցցալատ, սապատողն և կոլաքառակ, քեռնատողն և շալակն, արունաւատր և ձեռագետ, և այլն:

8. Երբ գաղափարը նոյն մնալով՝ ձեւերն իրարմէ կը տարբերին. զոր օրինակ. գագար և գրոխ (լերան), կնկող և վեղար, ակն և սղբիւր, երես և մակարդակ, և այլն:

9. Երբ գաղափարը նոյն մնալով՝ տեղերն իրարմէ կը տարբերին. զոր օրինակ. նահանգ և գաւառ, անդունդ և գահալիճ, հովիտ և ծով, և այլն:

10. Երբ գաղափարը նոյն մնալով՝ ենթականերն իրարմէ կը տարբերին, զոր օրինակ. ծնող և մայր (առաջինը մարդկանց միայն, երկրորդը նաեւ անասնոց և փոխաբերաբար նաեւ թանձրացեալ և վերացեալ իրաց), աղբ և փին, գանկ և խալամ, կոնակ և գաւակ, մագ (արանց) և գես (կանանց), ամբախ և չոխր, ձաշակել և ձալակիլ, և այլն:

11. Երբ գաղափարը նոյն մնալով՝ յարաբերութիւններն իրարմէ կը զանազանին.

զոր օրինակ. վարել և կատարել, առաջնորդել և հովուել, կանգնել և տնկել, գոռոզակնել և կննտնալ, և այլն:

12. Երբ գաղափարը նոյն մնալով՝ տեղափոխվում է իրարմէ կը տարբերին, զոր օրինակ. պահպանել և հիշարևոց, փոխ և բռնիր, տոն և ապարանք, վրտն և խոփիր, պատուհան և երդ, տաճար և մահնան, գնդեման և մարտնան, և այլն:

13. Երբ գաղափարը նոյն մնալով՝ տեղափոխվում է իրարմէ կը գատուին, զոր օրինակ. դասն և լեզի և կծո, գար և սեր և գորով, տալ և ընձեռել և շնորհել, ընթանալ և վազել և պաշտել և պաշտել, և այլն:

14. Ածանցներէ ձևացած հոմանիշներ, զոր օրինակ. կրակարան և վառարան, աղորարան և աղորանոց, զոհարար և զոհալու, գործ, գործոն և գործունեայ, ոսկեայ և ոսկեղէն, հայրաբար և հայրօրէն, և այլն:

15. Բարդ բառեր՝ որ հոմանիշ են պարզ բառերու. զոր օրինակ. երդ և լուսամուտ, սեռ և մթերանոց, առտ և ջրանցք, յամառ և կամապաշտ, հարստ և մեծաբնիտ, տափարմն և ձերանկարտարիւն, և այլն:

Ասոնցմէ զուրս կան նաև դեռ ուրիշ տեսակ և ոչինչ նուազ զործածական հոմանիշներ, որոնք յառաջ կու գան վերադիր ածանցներէ կամ մասնիկներէ, ժխտողական մասնիկներէ, բայի մը տեղ՝ քանի մը բառերէ կազմուած բացատրութիւններէ (զոր օրինակ՝ զիտել և ոյիել, սեղիտանալ, ոյիել զանիտայ լիւնել, ո՞ որ սեղիտ կայցե, և այլն), հեզնական փոխարեւորութիւններէ (զոր օրինակ՝ իշարարայ, շնամիտ, աղիւսմարդ), և այլն:

*
* *

Աւելի կամ պակաս մերձաւորութիւնք հոմանիշներու. — Երկու կամ աւելի հոմանիշներու իրարմէ ունեցած զանազանութիւնը լաւագոյն կերպով ստուգելու համար՝ պէտք է մտքի առաջ ունենալ

զանոնք իրարու հետ կապող գլխաւոր գաղափարը, որուն այլեւայլ աստիճանաւորութիւնները և կամ կերպերը կը բացատրեն տուեալ հոմանիշները: Զոր օրինակ, եղայրակից, դասակից, լեկերակից, և այլն, բառերուն մէջ գլխաւոր գաղափարն է լեկերայրան զաղափարը, որ այդ բառերն իրարու հետ կը կապէ: Այդ բառերն իւրաքանչիւր լեկերայրան զաղափարին վրայ կ'աւելցնեն սեփական յատկութիւն մը կամ ըսեմ երկրորդական գաղափար մ'ալ, որով առաջինը կրօնական կցորդութիւն մը ցոյց կու տայ, երկրորդը պարզական և երրորդը շահու կամ օգտի:

Հոմանիշներէ ցոյց տրուած գաղափարներն իրարու հետ կամ ասորադասական են և կամ զուգադասական, այսինքն կամ գլխաւոր գաղափարի մը զանազան աստիճանաւորութիւնները կը բացատրեն, և կամ իւրաքանչիւրն իւր մէջ սեփական գաղափար մը պարունակելով հանդերձ՝ միասին կը կեդրոնանան զիրենք միացնող հասարակաց գաղափարի մը մէջ: Այդ, որքան աւելի գլխաւոր կամ ընդհանուր գաղափարին մերձաւորութիւն ունենան երկրորդական գաղափարները՝ այնքան ալ երկու բառերն իրարու հետ աւելի հոմանիշ կ'ըլլան: Ընդհակառակն երբ մասնական գաղափարները շատ հեռու գտնուին ընդհանուր գաղափարէն՝ իրարու հետ հոմանիշ ըլլալէ կը դադրին: Զոր օրինակ, զեռ և հոսանք մասնական գաղափարներ են՝ գլխաւոր չոք գաղափարին, և իրարու հետ սերտ հոմանիշ են՝ որովհետեւ երկուքն ալ կը ցուցնեն իրարու մերձաւոր կամ նման յատկութիւն մը ջրոյ, այսինքն՝ վառուկ չոք: Բայց իրարու հետ հոմանիշ չեն զեռ և ծով, որովհետեւ ընդհանուր գաղափարը չոք՝ այդ երկու բառերուն մէջ նման յատկութիւններով չի ներկայանար, անոնց մէջ ջրոյն վիճակը բնաւ իրարու մերձաւոր

1. Կարծեմ րարդ բառերու սխալ սահման մը տուած պիտի չըլլամ՝ եթէ ըսելու ըլլամ թէ

անոնք պարզ բառիկ կամ պարզ գաղափարիկ (որ յատուկ բառ չունի) մեկնութիւններ են:

պարագաներ չունի ոչ աստիճանաւորուած թեամբ և ոչ կերպերով:

Ի հարկէ, աւելի դիւրին է զանազանութիւնը գտնել այն հոմանիշներուն մէջ՝ որոնք ընդհանուր գաղափարին վրայ տարբեր յատկութիւն մը կ'աւելցնեն, քան թէ անոնց մէջ՝ որոնք նման յատկութիւն մը կը ցուցնեն:

*
* *

Ստուգաբանութեան դերը հոմանիշներու համադրւելու — Լեզուի մը մէջ իւրաքանչիւր բառ իւր գոյութիւնն արգարացնող պատճառն ունի, և լեզուի մը իրարու յաջորդող փոփոխութիւնները չեն կրնար անհետացնել բոլոր բառերու գոյութիւնը և կամ այն նախնական մայր լեզուին ձևերն ու ազդեցութիւնը՝ հետզհետէ ձևակերպուած զուտոր լեզուներուն մէջ: Ինչպէս ընդհանուր լեզուաց՝ այսպէս ալ հայկականին համար այս սկզբունքն անժխտելի պէտք է ըլլայ:

Արդ, դարէ դար կամ շրջանէ շրջան այս յեղափոխուած բառերու իմաստներն ու ձևերը կարևոր են քննելու և գիտցուելու, վասն զի իւրաքանչիւր փոփոխութիւն՝ բաց ի գաղափարներու փոփոխութիւնները ցոյց տալէ՝ ծնունդ կու տան նաև նորանոր հոմանիշներու, որոնց վրայ նախատիպ գաղափարներու նշանակութեանց հետքերը կը մնան նոյն իսկ իրենց այդ նոր այլակերպութեանց մէջ:

Ըսածէս այս հետեանքը կ'իլլէ՝ որ երբ բառի մը ներկայիս մէջ ունեցած նշանակութիւնը պայծառ և անվիճելի չէ՝ կարելի է շատ անգամ ստուգաբանութեան ձեռքով անոր ունեցած անորոշութիւնն որոշել և նշանակութիւնը ճշդել:

Այս նպատակին հասնելու համար՝ մեծապէս օգտակար է հայերենի բառերը բաղդատել այն ազգաց լեզուներու բառերուն հետ, որոնք այլևայլ ժամանակներ քաղաքական և կամ մտաւորական շփումն ունեցեր են Հայոց հետ, և որոցմէ վերջիններս աւելի կամ պակաս քաղաքական

ազդեցութիւն կրեր ու լեզուական փոխառութիւններ ըրեր են: Այսպիսի փոխառութիւնք երկու տեսակ են, նախ քերականական ձևերու կազմութեանց և ոճերու (որոնք նիւթէս դուրս են), և երկրորդ՝ բառերու և կամ բառական արմատներու, որոնք յօդուածիս նիւթին կը պատկանին:

Ինչպէս այսօրուան մեր աշխարհարար լեզուին վերաբերող անորոշ բառի մը իմաստը ճշգրտելու համար՝ իրաւամբ կը դիմենք նախ մեզի մերձաւոր անցելոյն մէջ փնտռելու անոր ունեցած նախկին ձևն ու նշանակութիւնը, այսպէս ալ միջին շրջանի անորոշ բառի մը ձևն ու իմաստը՝ պէտք է իրմէ նախընթաց շրջանին մէջ փնտռենք, և այսպէս հետզհետէ հնագուէնին, մինչև որ հասնինք այն շրջանին՝ յորում այդ ներկայիս անորոշ համարուած բառն՝ իւր որոշ նշանակութեամբ սկզբնաւորութիւն ունեցեր է կամ հայկական բնիկ լեզուին ծոցին մէջ, և կամ փոխառուած է Հայոց հետ շփումն ունեցած թուրք, արաբ, լատին, յուն, վրացի, պարսիկ, ասորի և հնդկի ազգերու լեզուներէն:

Հոմանիշներն իրարմէ զանազանելու գործին մէջ որչափ օգտակար և կարևոր է ստուգաբանական գիտութեան պատշաճ կիրառութիւնը, այնքան ալ փնասակար և անպէտ պիտի ըլլայ՝ երբ ստուգաբանութիւնն անդէպ գործածուի՝ ուր անոր օգնութեան հարկ մը չկայ, այսինքն՝ այն պիտի բառերու նշանակութիւնը ցոյց տալու համար, որոնք արդէն հասարակաց մտքին առջև իրենք իրենց պայծառ և յայտնի են և ստուգաբանուելու պէտք չունին: Այսպիսի պարագաներու մէջ ստուգաբանական գիտութեան զեղծումը տեղի կ'ունենայ, որ իմաստական ներազնունութիւններով կը ծառայէ աւելի մը լեզուներու քան թէ լուսաւորելու բառի մը նշանակութիւնը: Այսպէս պիտի ըլլար, օրինակ իմն, եթէ մէկն ուզէր ցուցնել լեզուաբանական աւելի կամ պակաս քաջըջուած օրոգիստութեանց ձեռքով՝ թէ Հայք՝ այսօրուան Աւստրալոյիսը՝ հին ժամանակ հաւատաք պէտք է հասկըցած ըլլային, և կամ

տէր բառով զօրաւոր ըսել կ'ուզէին, կամ թուղաւոր թունաւոր ըսել էր և կամ ասոնց նման ուրիշ ստուգարանութիւն կարծր-ւածներ:

Ստուգարանական գիտութիւնն զրեթէ երբեք միայնակ բաւական չէ՝ յայտնապէս ապացուցանելու պատմական ծագում մը և կամ փրկսփայական ճշմարտութիւն մը. հետեւաբար չի կրնար լեզուի մը բառերուն գործածութեան կանոնադիրը կամ ղեկաւ վարն ըլլալ, և կամ հասարակաց հաւա-նութեան և հասկացողութեան տեղը բռնել. և ով որ բառերու մի միայն սկզբնական ծագումն ուզէ հետեցընել անոնց նշանա-կութիւնը՝ անշուշտ իւր ամէն մէկ քայ-լափոխին պիտի հակասէ հասարակաց ուղ-ղամտութենէն ընդունուած պայծառ և որոշ նշանակութիւններուն:

Ստուգարանութիւնն ուրեմն այն ատեն պէտք է օգնութեան հասնի լուսաբանելու՝ երբոր բառի մը՝ սովորական և ընդհանուր գործածութեան մէջ յայտնած նշանակու-թիւնը բացորոշ չէ. օրինակ իմն, երբ հարկ տեսնուի իրարմէ զանազանել նշա-նակութիւնը կախարդ, դիւր, իղձ, կիւս, մոգ, ախտուր, հարցոյն, գէտ, թովիլ, հմայոյ, շատուկ բառերուն, որոնք թէ՛ հին և թէ՛ նոր զրիչներէ անխտրաբար և անճշդօրէն իրարու տեղ գործածուած են:

Այս ըսածներէս կ'ուզեմ հետեցընել ուրեմն՝ որ հոմանիշներու նշանակութիւն-ները ճշգրտելու գործին մէջ՝ առաջին կա-րեւորութիւնը պէտք է տալ սովորական և ընդհանուր եղած գործածութեան, և ապա ստուգարանական գիտութեան հետազոտու-թեանց. վասն զի երբ վերջնոյս հասած հետեանքը՝ քացասական ըլլայ առաջնոյն հետեանքին, փոխանակ ըննութեան են-թարկուած լեզուն ճշգրտելու՝ ուրիշ նոր ենթադրական լեզու մը հնարած պիտի ըլլանք, առանց օգուտ մ'ընծայելու գոր-ծածութեան մէջ եղած լեզուին:

*
* *

Ածանցներու դերն հոմանիշներու հոմա-դէպ. — Վերականութեանց մէջ ընդհան-

բապէս անհշտն մտահոգներ կը կոչուին կամ կ'ամբաստանուին ածանցներն, բայց ոչ իրաւացի կերպով. վասն զի եթէ իրենց իրենց մէջ յատուկ նշանակութիւն մը չու-նենային՝ չէին կրնար բառերու վրայ ա-ւելցուելով՝ անոնց ցոյց տուած զաղափա-րին վրայ փոփոխութիւններ յառաջ բերել, ինչպէս կը կատարեն բարդ բառերը. Սա-կայն միւս կողմանէ ալ չենք կրնար զա-նոնց յատուկ նշանակութիւն ունեցող բա-ռեր կոչել, քանի որ մասնիկ մը՝ միշտ մի և նոյն անփոփոխ նշանակութիւնը չի տար՝ բառերուն հետ կցուելով, այլ շատ անգամ իրարմէ տարբեր նշանակութիւններ կ'ընծայէ: Զոր օրինակ՝ առ յաճախ գոր-ծածուած մասնիկը, որ մերթ կցորդու-թեան կամ ունեցողութեան զաղափարը կու տայ (կրկնաւոր, անապատաւոր, մար-մնաւոր, մտաւոր, սգաւոր, զօրաւոր, և այլն), և մերթ ալ ընդդի կամ գործողի (աղօ-թաւոր, ժառանգաւոր, սպասաւոր, և այլն), ինչ որ անշուշտ կարելի պիտի չըլլար՝ եթէ առ՝ բառի մը կրճատումն և կամ այլափոխուած արմատ մ'ըլլար, որ իրեն յատուկ անփոփոխ նշանակութիւնն ունե-նայով՝ պիտի չկրնար երկու այլևայլ ի-մաստներու ծագումն տալ:

Այսու հանդերձ չեմ ուզեր ժխտել թէ կան նաև ածանց կարծուած մասնիկներ, որոնք սակայն յայտնապէս բառերու ար-մատներ են, և հետեւաբար ասոնց կցոր-դութենէն ձևացած բառերը՝ աւելի բարդ բառերու քան թէ ածանցներու կը վերա-բերին: Այսպիսին են, օրինակ իմն, ած (արմատ ածեմ բայի), ուսկից կը բարդուին ողորմած (ողորմ—ածող), գրած (գութ—ածող) և ուրիշ ած վերջացող քայածականներն. — առ (արմատ հատումն բառի), ուսկից գունատ (գունահատ), կնատ (որ է կիւքէ կամ ուժէ կտրուած), պնատ (պնչահատ), ծայրատ (ծայրահատ). — եղ (արմատ ե-ղանիմ, եղեկոյթեմ բառից), ուսկից աչեղ, հանձարեղ, ահեղ, ոչեղ, և այլն. — ոռն (արմատ ոռնիմ բային և ոյն գոյականին), ուսկից ատուն, գիտուն, գոսարուն, խուս-տուն, խօսուն, կայուն, շարժուն, և այլն. —

Այս և ասոնց նմաններէ կրնանք հետև
ցընել թէ գուցէ ուրիշ ոչ սակաւ ածանց-
ներու ներքեւ ալ ծածկուած կայ բառ մը
կամ արմատ մը՝ որ մեզի դեռ անծանօթ
է, և թէ՛ մեր տպաւորութիւնը բաւական
պատճառ չէ՝ վճռելու թէ ածանցներն ան-
շուշտ մասնիկները ըլլան և կամ անոնցմէ
գէթ մաս մը յատուկ նշանակութիւն ու-
նեցող բառերու երեսփոխաններ չըլլան:

Ինչ որ ըսի ածանցներու համար՝ նոյնը
հասկընալու է նաև բայերու խոնարհմանց
վերջաւորութիւններուն վրայօք, վասն զի
ասոնք ալ իսկապէս ածանցներ են և ա-
ծանցներու զօրութիւն ունին. և կրնանք
արդեօք վստահաբար ըսել՝ թէ երկու բա-
ռերու բարդութիւնը չեն, այսինքն եմ
բային կցորդութիւն մը՝ տուեալ բառի մը
հետ. զոր օրինակ, սիրեմ (եմ ի սէր),
սիրէի (էի ի սէր), սիրեցի (եցի ի սէր),
եցի, եցից, եցեալ համարելով այսպիսի
բարդութեանց մէջ միայն մնացած կրտաւ-
րեայ, ապառնի և անցեալ դերբայ, ինչպէս
կայ եր հրամայականն և եցեմ և իցեմ
ստորադասականը), սիրեցեմ (իցեմ ի սէր),
և այլն. եւ՛ միւս լծորդութեանց մէջ կը
փոխուի աւ և աւմ ձևերու:

Պարզ ածանցներու կարգէն են նաև
ծխտողականներն ա, աւ, տ, դժ, կամ տժ,
չ, որոնք բառերու սկիզբը գրուելով՝ ա-
նոնց մերժողութեան և կամ պակասութեան
զաղափարները ցոյց կու տան:

Ածանցները կ'օգնեն շատ անգամ հո-
մանիշներու իրարմէ ունեցած զանազա-
նութիւնները ճշդելու, աչքի առաջ ունե-
նալով անոնց ցոյց տուած նշանակութիւ-
նը: Զոր օրինակ, ազատումն և ազատու-
րիւն, սպանումն և սպանորիւն, վրէժխն-
դրումն և վրէժխնդրորիւն (որոնք շատ
անգամներ ոչ իրաւամբ իրարու տեղ կը
գործածուին) պէտք չեն շփոթուիլ, քանի
որ առաջինը ումն ածանցը՝ գործելու գա-
ղափարը իւր մէջ կը բովանդակէ, իսկ
երկրորդներուն ուրիւն ածանցը պարզապէս
գործը ցոյց կու տայ: Եւ յիշուի, չէ՛ կա-
րելի անխտրաբար ըսել՝ օրինակ իմն՝
վրէժխնդրորիւն բրաւ և վրէժխնդրումն չ-

րաւ: վասն զի ընկզմաբար առաջինոյն
վրայ կ'աւելցուի պատշաճապէս, իսկ եր-
կրորդին մէջ արդէն իսկ կը գտնուի, քանի
որ վրէժխնդրորիւն կը նշանակէ չէզոք
իմաստով վրէժ-խնդրութիւն-գործ, իսկ վրէժ-
խնդրումն ձեռն մէջ կայ առաջինոյն ցոյց
տուածին ներգործապէս կատարումը: —
Այս խտրութիւնն գուցէ աւելի ևս պար-
զուի՝ եթէ ինչ կամ ուրիւն (որ ձեւացած
է ոյր և ինչ կրկնածանցով) ածանցին տեղ՝
ուրիշ համազօր ածանց մը ունի հետ
բաղդատենք, զոր օրինակ ուտ ածանցն
կրնանք արդեօք անխտր կերպով ըսել՝
կորսուտ դրախտիւն և կորսուումն դրախտիւն,
մինչդեռ առաջինը կը նշանակէ կորսուելու
զաղափար՝ իսկ երկրորդը ցոյց կու տայ
կորսնցնելու զաղափարը, ինչպէս պիտի
ըսէր լատինն *actus perditionis* և *per-
ditio*, այսպէս ալ սղատուորիւն և սղա-
տումն (*libertas* և *liberatio*), գուրն և
գուրումն (*clamor* և *clamatio*), և այլն:

*
**

Վերջին խօսք մ'ալ եւ ոչ-անօգուտ ա-
ռաջարկ մը. — Նախընթաց խօսքերուս
մէջ ըսի թէ Հոմանիշներու ուսումը մեծա-
պէս օգտակար է լեզուի մը յստակութեան
և ոճոյ պարզութեան և գեղեցկութեան.
հոս քայլ մ'ալ առաջ երթալով՝ կ'աւել-
ցընեմ որ Հոմանիշներու և ընդհանրապէս
բառագիտական ուսումը գտնակար է ազգի մը
քաղաքական, մասնորական և բարոյական
անցեալը և անոր ազդեցութեան ներքեւ
գտնուող նաև ներկայն ալ լաւ ուսումնա-
սիրելու և ճանչնալու համար:

Այս ճշմարտութեան լիովին համոզուե-
լու համար՝ բաւական է ազգի մը բառերու
ճոխութիւնը բաժնել զանազան խումբերու.
օրինակ իմն, կրօնագիտական և քարոյա-
խօսական քառեր, իշխանական վարչարեան
վերաբերեալ քառեր, զինուորարեան, վա-
ձառականութեան, իմաստասիրական գիտու-
թեանց, բնական գիտութեանց, աստեղաբաշ-
խութեան, երկրագործութեան, և ուրիշ մաս-
նաճիւղներու վերաբերեալ բառեր. և իս-

կոյն բնական հետեանք պիտի հանենք թէ վերոյիշեալ իրաց և գիտութեանց ո՞ր մէկն և ո՞րքան աստիճանով աւելի զարգացած է այդ ազգին անցելոյն և կամ ներկային մէջ, և հետեաբար այդ ազգն ինչ բանի աւելի բերումն և յարմարութիւն ունեցեր է կամ ունի: Յայտնի է որ երկրագործութեան պարապող ժողովուրդ մը (որ բնական հետեանքով խաղաղութիւնը կը սիրէ) ինքնապաշտպանութենէ դուրս՝ ուրիշ գինուորական զաղափար չ'ունենար, որով և գինուորական արուեստին վերաբերեալ բառերու ճոխութիւն մը չի կրնար սպասուիլ այդ ժողովրդեան լեզուէն: Այսպէս նաեւ վաճառականութեան հետամուտ ժողովրդեան մը լեզուն՝ աստեղաբաշխական և իմաստասիրական գիտութեանց բառերէ ազրատ պիտի ըլլայ, և այսպէս միւս ճիւղերու հետամտող ազգերու լեզուներն՝ ուրիշներու հանդէպ: Այսպէս ուրեմն ազգի մը գործածած լեզուն՝ իրեն բարոյական նկատարգիրը կը ներկայացընէ մեզի, ինչպէս առանձնականին մը գրութեան ոճը՝ անոր հոգեբանութիւնը կը պատկերացնէ: Նոյն խորդածութիւնը կրնանք ընել նաեւ ազգերու տեղագրական պարագաներու վրայօք, որով ազգ մը ուրիշ ազգէ աւելի ճոխութիւն բառերու կրնայ ունենալ այս կամ այն ինչ իրաց նկատմամբ: Օրինակ իմն, չէ կարելի որ ցամաքի մէջ ահամանափակ ժողովուրդ մը՝ ունենայ ծովու և նաւարկութեան և նաւապարտութեան վերաբերեալ այնքան բառեր, որչափ ունի ծովագերեայ երկիրներու բնակիչ ժողովուրդ մը: Այսպէս ալ փոխադարձաբար չէ կարելի որ հաւասար ճոխութիւն ունենան բառերու՝ բեւեռին և հասարակածին ներքեւ գտնուող ազգերու լեզուները, ինչպէս նաեւ լեռնցիին և դաշտեցիին և աւազուտ անապատացիին լեզուները, և այլն:

Բառագիտական և յատկապէս հոմանիշներու ուսումը՝ կրնանք նկատել նաեւ իբրեւ հանրագիտութիւն մը: Եւ յիշատի, երբ մենք լեզուի մը բառերը վերածենք զանազան

խումբերու, որոց իւրաքանչիւրը պատկանի մէկ մէկ մասնագիտութեան, և այդ մասնագիտութիւններէն իւրաքանչիւրին յատուկ բառերն իրարու հետ բաղդատենք, զանոնք մանրամասն կերպով (որչափ հնարաւոր է) բացատրենք և ամէն մէկ բառի տուած զաղափարը ճշգրտենք, ուրիշ բան ըրած չենք ըլլար՝ բայց եթէ այդ մասնագիտութեանց իւրաքանչիւրին վրայ ընդարձակ ուսումնասիրութիւն մը կատարած, անոնց իւրաքանչիւրին պարունակած գիտելիքներն ու կարեւոր ծանօթութիւնները՝ զանոնք նշանակող բառերու մեկնութեամբ պարզած և աւանդած՝ — էրբ այս կերպով ուսումնասիրուած ամէն մէկ մասնագիտութիւնները միացնենք աշխատութեան մը մէջ՝ ինչ բան կ'ունենանք, եթէ ոչ հաւանգիտութիւն մը, ինչպէս որ կանխեցի ըսի ներկայ յօդուածիս սկիզբը:

Այս հանրագիտութեան զաղափարը կ'առաջնորդէ ինձ՝ օգտուէտ առաջարկութիւն մ'ընելու հոմանիշներու յառաջիկայ շինելու ուղոյն, որով կ'արելի կարելի պիտի ըլլայ տեսակ մը հասարակաց լեզուի գործիւն մը ձեռք բերելու: Բացատրեմ զաղափարս:

Հոմանիշներու բառգիրք յօրինող մը՝ այլեայլ մասնագիտութեանց համաձայն թող իւր բառգիրքը զանազան գլխակարգութեանց նախ բաժնէ այլբենական գրեւորով կամ լաւ ևս հոգովմէական I, II, III, IV, և այլն, նշաններով, և ապա իւրաքանչիւր մասնագիտութեանց բառերն ալ 1, 2, 3, 4, և այլն, թուանշաններով զանազանէ, և ապա ամէն մէկ բառի տարբեր նշանակութիւններն ալ (որոց իւրաքանչիւրը կը համապատասխանեն մէկ մէկ հոմանիշներու) փոքրագոյն 1, 2, 3, 4, և այլն թուանշաններով զատէ: Եթէ այս գրութիւնը համապատշաճ կերպով ամէն ազգերէ ալ ընդունուի, այն ատեն կ'ունենանք բաց ի լեզուի մը հոմանիշներու բառգրքէն՝ նաև ուրիշ լեզուաց ալ համապատասխան հոմանիշները, որոնք պիտի ծառայեն ոչ միայն լեզուէ լեզու թարգմանութեանց մէջ բառերու թուարանական ճշգրտութիւն մը ձեռք բերելու, այլ նաև

թիւերու միջոցաւ բառերու հոմանիշ իւ մաստնեւրուն վերահասու ըլլալու - Ըսածս օրինակով մը պարզեմք.

Համարինք պահ մը որ հայ լեզուի բառերը բաժնած ենք զանազան դասակարգութեանց, և թէ այս դասակարգներէն տանըվեցեւորդն է գոյնկրոս վերաբերեալ բառերը, զորս պէտք է գետնդենք ԺԶ և կամ XVI գլխակարգին ներքեւ - Համարինք այժմ՝ որ այդպիսի բառերուն պատկանող նպիտակ գոյն՝ 14 երորդն ըլլայ: Արդ, հայերենի մէջ փնտռենք նպիտակ բառին հոմանիշները, և պիտի գտնենք նպիտակ, ձերմակ, յուսաւոր, պայծառ, փայլուն և ուրիշ շարք մը՝ բարձր բառերու (յուսերանգ, յուսակից, ձիւնանդիկ, և այլն), բարձր բառերը մեկնութեան պէտք չունին, որովհետեւ իրենց կազմութեան մէջ բացատրուած է անոնց իմաստն. կը միան պարզերն և ածանցեալները, որոնք իսմաւրինք թէ սպիտակ գաղափարին զանազան աստիճանները ցուցնեն:

Այս պարագային՝ հետեւալ կերպով դասաւորենք Հոմանիշ թաղարքին մէջ այս բառի գրութիւնն.

ԳՈՅՆԵՐ = ԺԶ կամ XVI

14. — ՍՊԻՏԱԿ. ՃԵՐՄԱԿ. ՊԱՅՄԱՌ. ԼՈՒՍԱՌՈՐ. ՓԱՅԼՈՒՆ, և այլն:

1. պայծառ. ձեան գոյնը պարզապէս բացատրող, առանց յատկութեանց.

2. սպիտակ. նոյն գոյնը նուազագոյն ցուցնող.

3. ձերմակ. դեռ աւելի նուազագոյն աստիճան.

4. ցորշ, նոյնը դեռ աւելի նուազ ցուցնող, հակառակ սեւ գաղափարին մօտեցնող աստիճան.

5. յուսաւոր. զօրաւոր աստիճան քան զպայծառ.

6. փայլուն. դեռ աւելի զօրաւոր քան զլոյս, իրեւ ճանաչ ածանցող լոյս.

7. գերափայլ, գերապաճառ. սաստկութեան ծայր աստիճան. և այլն:

Արդ, երբ ամէն ազգերու հոմանիշ թաղարքը շինողներն ալ այս կերպ աստիճա-

նաւորութեամբ դասաւորած ըլլան իրենց նպիտակ նշանակող հոմանիշները, թուաբանական տարազ մը՝ բաւական պիտի ըլլայ իւրաքանչիւր աստիճանաւոր հոմանիշները բացատրելու հետեւալ կերպով՝ ամէն ազգաց ալ դիւրաւ հասկանալի.

XVI. 14. 2 կամ XVI. 14. 5, և այլն:

Իսկ երբ այս կամ այն աստիճանաւորութիւնը բացատրող բառը գոյութիւն չունենայ լեզուի մը մէջ՝ անոր տեղ երրորդ թուոյն նախընթաց 0 մը կը դրուի, որ բացատրութեան նշանն է. այսպէս:

XVI. 14. 04 կամ XVI. 14. 06, ևն.:

Յետ դասաւորելու այսպէս բառի մը աստիճանաւորանիշ թիւերը (դրական-զանգափարէն երեք աստիճան դէպ ի նուազ և երեք աստիճան դէպ աւելին), կը շարունակենք 8, 9, 10, 11, և այլն, թիւերով նշանակել գաղափարի մը չարք, թարիւն, հոգեկանը, մտաւորականը, եխարսկանը, ներքինը, արտաքինը և ուրիշ յատկութիւնները՝ որ կրնան մտածուիլ գաղափարաց վրայօր:

Զոր օրինակ՝ առնունք սիրոյ գաղափարը. պիտի դասաւորենք օրինակ իմա

IV. 48. 1 սէր (դրական գաղափար).

2 նուազագոյն սէր.

3 դեռ աւելի նուազագոյն.

4 գրեթէ անտարբերութեան աստիճան.

5 աւելի սէր.

6 սաստիկ սէր.

7 ամենասաստիկ սէր.

8 չար կամ անանական սէր.

9 բարի սէր.

10 հոգեկան սէր.

11 մտաւորական կամ պղատոնական սէր.

12 նիւթական կամ շահադիտական սէր.

13 ներքին սէր.

14 արտաքին սէր, և այլն:

Եւ ասոնց իւրաքանչիւրին հանդէպ պէտք է գետնդնը տէր բառին համապատասխան հոմանիշ բառերը՝ որչափ որ կան հայերենի մէջ:

Կը համարիմ որ ըսածներս բաւական են այս առաջարկութեան մասին ունեցած զաղափարս որոշ կերպով բացատրելու, և հետեւաբար կը կնքեմ յօդուածս՝ փափաքով անոր լաւագոյն իրագործումը օր մը տեսնելու Հայ հումանիկներու քաղցիրը յօրինող արդիւնատուր գրչէ մը:

Հ. ԱՌԱՆԱՍ Լ. ՏՈՐՈՅԱՆ

ՄԼՔԷԻ ԱԻԵՏԱՐԱՆԻՆ

ՄԵՆԱԳԻՐ ԿԸ ՄՆԱՅ

Հանդիսարանիս նախորդ պրակին մէջ մեծաբոյ միաբանակիցս Հ. Բ. Վ. Սարգիսեան՝ երկար և մանրագնին յօդուածով մը ջանաց վերահաստատել իւր նախկին համոզումը՝ թէ այդ ստոր գրութեան թուականն է. մինչ ես մենագիր մը համարած էի. Բանասէր Հայրը կ'իմացնէ կանխա՝ թէ «բնաւ դիտաւորութիւն չունիմ հերքելու իր կարծիքը, որ ըստ ինքեան կըրնայ ճշմարտ իսկ ըլլալ». այլ կ'ուզէ ցուցնել՝ թէ իմ փաստերս «բաւական չեն ոչ հինը հերքելու և ոչ նորը հաստատելու վճռականապէս», իւր գրութիւնը սակայն կատարեալ հերքում մը թուեցաւ ինձ: Յարգելով հանդերձ իւր բազմամեայ թարթափումը գրչագրաց մէջ, և զանոնք ցուցակագրելու երկարաշունչ և ծանր աշխատութիւնը՝ զոր կը պատրաստէ, կը մնայ ինձ ըսել՝ թէ ներկայ խնդրոյս մէջ չեմ կարող իրաւունք տալ իրեն. թէ և մեր պա-

տուական ընթերցողաց է դատել զայս, յետ կարդալու իմ այս պատասխանը, որուն կը մղէ զիս մեր քննութեանց նիւթ հանդիսացող թանկագին հատորին կարեւորութիւնը միայն:

Անոր վիճելի յիշատակարանը հինգ են, և հետեւեալը, բնագրին և իրարու անմասն գրերով.

1. «Նիջ թերթ — ՅՄԱ. Թ. — Արաց ԻԸ Բ — Արեգ Զ Ե», որ ամիսփոռած է քառակուսի շրջանակի մէջ (թղ. 463բ):

2. Երկիշխան մեծ յիշատակարանը եղծուած, որոյ վերջը կարգացի, տառից այնքան համառօտութեամբ միայն որքան հոս, այսպէս. «... զոր շինեաց վասն արեւշատութե Գագկայ եւ փրկութե հոգոյ իւրոյ եւ մեղաց եւ յանաց (յանցանաց) թողութե. իսկ որ հակառակ ելանէ եւ հանէ զգիրս ի Վարագայ, ինքն հեռացի յԱյ եւ ի սր Նշանէս. եւ որ պահէ յեկեղեցիս, թէ թագաւոր է՝ արհեսեալ եղիցի յԱյ» (թղ. 222բ): Ասոր ներքեւ՝ լուսանցին կեդրոնն է Նշանաւոր Զ գիրը:

3. «Էս Մլքէ աղախին ֆի եւ հայոց թագոհի (ՇԺԵ) թվականիս ետու զաւետարանս ի Վարագի սր Ածածինս զոր իմ ձեռամբս եւ ծանաւը եմ շինեալ՝ յաւանակա նութիւն ինձ եւ արքային իմոյ Գագկայ եւ զաւակաց իւրոց. ով ոք կարդայ՝ յաղաթս յիշէք առաջի Ածամաւրտ. եւ Ած հասարակաց ողորմե(ս)ցի» (թղ. 197բ): Փակագծեալ ՇԺԵ թուականը կեղծ է եւ նոր:

4. «Ած ողորմեացի ստացողի սորին Միւրէ թագոհոյն » (թղ. 6բ):

5. «Ած ողորմե(ս)ցի Մլքէ թագոհոյն ստացողի սուրբ աւետարանիս» (թղ. 462բ): — Այս և նախորդը նոյն գրով են:

✱

1. — Առաջին յիշատակարանին մէջ՝ սովորաբար ընդունուած կարծեօք հաստատած էի «ՅՄԱ. Թ.» իբր թուական աւետարանիս գրութեան, և զայդ գրողէն համարած, ինչ որ կը կրկնէ Մեծ. Հայրն ալ. «բուն գրչին վերագրուած են Հնախօ-